

.....

ਕੁਝ ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ

21-22 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2001 ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆੱਫ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ, ਸੈਂਟਾ ਬਾਰਬਰਾ,
ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਜੱਗਪਸਾਰਾ (ਡਾਇਸਪੋਰਾ) ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਚ ਪੜ੍ਹੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚੋਂ

ਇਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਚੌਥਰੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਹੁਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵੀ ਸੈਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਮਾਹੌਲ ਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਅਪੜਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਹੈ - ਅਪਣਾ ਧੂੜੂ ਨਹੀਂ ਵਜਾਈਦਾ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖਣ ਦੀ ਹਿਮਾਕਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਈ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਰੇਰੇ ਕਨੇਡਿਓਂ ਘਰ ਮੁੜ ਗਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਚ ਬੈਂਤ ਤੇ ਕਬਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਗ਼ਦਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਚ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਨਾਲ ਗ਼ਦਰ ਗੂੰਜਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਕੀਨੀਆ ਚ ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਕਾਵਜ ਫੁਲਵਾਤੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਥਾਣੀਂ ਰੂਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਰਤੀ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਛਪੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਪੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਦ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਖੁਸ਼ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਲਦਾ-ਘੱਲਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੋ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸੂਫੀਬਾਣੀ ਦੀ ਇਨਸਾਨਦੋਸਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਖਤਨ ਵਾਲੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਕਵੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਰੀਤ ਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਵੀ ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ, ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਤੇ ਬਰਤੋਲਤ ਬ੍ਰੈਸ਼ਟ ਆ ਰਲੇ।

ਬੜਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਿਜ ਆਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਬੀਤਿਆ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫੁੰਡ ਕੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸੂਫੀਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਠ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਧਰਿਆ; ਛੰਦ ਅਰੁਜ਼ ਪਿੰਗਲ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕਦੇ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ। ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਚ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਚ ਫਸੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜੇ ਪ੍ਰਚਾਰ (ਐਜਿਟਪਰੋੱਪ) ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾਦ ਕਿਤੇ ਘਟ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚ ਹੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾਮਨ ਤੇ ਹਬੀਬ ਜਾਲਿਬ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨਣ ਚ ਰਤਾ ਝਿਜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਰਲਭ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਅਸੀਂ-ਤੁਸੀਂ, ਪਿੰਡ-ਸ਼ਹਿਰ, ਮਜ਼ਦੂਰ-ਮਾਲਿਕ, ਅਮੀਰ-ਗ਼ਰੀਬ, ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ-ਕੰਗਾਲ, ਦੇਵਤੇ-ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਪਰਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਹੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ' ਆਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੜਾ ਕਿ "ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੀ ਯਾਤਨਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।" ਪਾਸ਼ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਰਸੋਈਏ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਂਡੇ ਦੇ ਖੋਲ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜੁਝਾਰ ਦੌਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪਰਚੇ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਕੱਢਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਭੀੜ ਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਨਾਂ ਆਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ - ਪਾਸ਼, ਦਿਲ ਤੇ ਚੰਦਨ ਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੈਂਠ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਲਭਦੇ। ਚੰਦਨ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਥੇ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਕਿਥੇ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ! ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਦੇਖਿਆਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਆਪ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਮੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ

ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਰੋਲ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਅਨੁਕੂਲ ਆਏਗੀ/ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ-ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਣਗੇ...

- ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਡਰਬੀ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੇ 28 ਸਤੰਬਰ 1996 ਨੂੰ ਹੋਏ ਜੋਤਮੇਲੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਪਰਚੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ: ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਚ ਕਾਣ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਗਮੇ-ਦੌਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗਮੇ-ਹਸਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਮਿਹਣਾ ਸੀ। ਇਕੱਲਤਾ ਉਦਾਸੀ, ਬੀਮਾਰੀ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਬਾਹਰਲੇ ਰੌਲੇ ਚ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਰਦੂ ਸਾਇਰੀ ਚ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਗਮੇ-ਹਸਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੂਨ ਮੀਮ ਰਾਸ਼ਿਦ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਗਮੇ-ਦੌਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫੈਜ਼ ਅਹਮਦ ਫੈਜ਼। ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਫੈਜ਼ ਵੀ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਮੈਂ' ਕੌਣ ਹੋਇਆ; ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਉਹਦੇ ਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹੀ ਤਾਂ ਮੱਧਮਾਰਗ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਗਮੇ-ਦੌਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰੇ ਤੇ ਗਮੇ-ਹਸਤੀ ਦੀ ਵੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲਤਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਫ਼ਾਸਤ (ਡੀਸੈਂਸੀ) ਤੇ ਸਾਲਮੀਅਤ (ਇੰਟੈਂਗਰਿਟੀ) ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।

ਸੰਨ 1980 ਚ ਮੈਂ ਦੇਸ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨੀ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਚ ਮਾਈ ਸੁਰਸਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਦਬ ਕੇ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਨਸਰ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖ ਹੋਈਆਂ; ਜਿਵੇਂ ਲਸਣ ਕਵਿਤਾ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਆ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਝਰਨਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੇਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈ ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਹੋਈਆਂ।

ਵਲਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਰਾਂ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਗੋਰਾ ਨਸਲਵਾਦ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਮੇਰੇ ਸਿੱਧੇ ਤਜਰਬੇ ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਗੋਚੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਜੋਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਝ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੌਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। (ਇਹ ਅੱਖਰ ਪਾਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ 18 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੁਤ ਨਵਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਆਖਣ ਲੱਗਾ - ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਕਸੂਰ ਹੈ; ਕੋਈ ਘਬਰਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ; ਇੰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ।)

ਪੰਜਾਬੀ ਮੇਰੇ ਨਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਵਿਹਾਰ ਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੈ; ਮੈਂ ਇਹ ਅਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਚ ਹੀ ਸੋਚਦਾ, ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਗੋਚੇ ਨੂੰ ਝੁਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰੂਹ ਚ ਲਹਿੰਦਾ ਗਿਆ। 'ਪੁੱਠੇ ਵਹਿਣੀਂ ਤਰਦਾ ਮੈਂ ਓਥੇ ਅਪੜ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲੇ ਹੈ...'। ਮੈਨੂੰ ਦਰਸਨ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾਣ ਕੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਾਤਾਂ ਟੱਪਦਾ ਹਾਂ; ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਾਲ (ਟੈਂਸ) ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਕਿਵੇਂ ਖੇਲਦਾ ਹੈ; ਮੈਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। 'ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੱਛ ਹੈ/ਅਪਣੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਡਰਦਾ/ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੇ ਵੜਦਾ//ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਚਿੰਤਾ/ਆਉਂਦੇ ਕਲੁ ਤੇ ਬੀਤੇ ਕਲੁ ਦੀ।' ਮੈਂ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਭੇਤ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ-ਬੇਹ ਨਹੀਂ - ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਗਰੀਕ ਅਨੁਵਾਦਕ ਕ੍ਰਿਸਟੀਨਾ ਲੀਨਾਰਦਾਕਿਸ ਨੇ ਫੜੀ ਸੀ। ਸਤਪਾਲ ਗੌਤਮ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛੰਨਾ (1998) ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਚੰਦਨ ਨੇ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਖੋਜਦਿਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸੋਮਿਆਂ ਸੂਫੀਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਲੇ ਪਾਈ ਗਈ ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਅਪਣੀ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਨਸਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰ ਲਵਾਂ - ਮੈਂ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਗੱਲ ਠੇਠ ਤੇ ਸੌਖੀ ਬੋਲੀ ਚ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਲਹੌਰ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਨਾ ਲੱਗੇ।

ਅਮੀਨ ਮੁਗਲ ਦੇ ਜੜ੍ਹਾਂ (1995) ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ਲਫਜ਼ ਸਨ:

ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਦਰਾਕ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹ ਹੈ ਇਸਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਹੋਣ ਦਾ ਏਲਾਨ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ (ਜਾਂ ਕਮ-ਅਜ਼-ਕਮ ਉਨਾ ਜਿਨਾ ਹੀ ਅਹਿਮ) ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ- ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜਿਸਮਾਨੀ/ਜਿਨਸੀ ਤੁਅੱਲਕ। ਇਸਦਾ ਇਕਰਾਰ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਏ, ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਲੰਤ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਮਾਨੀ/ਜਿਨਸੀ ਤੁਅੱਲਕ ਦੀ ਸਾਇਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਆਖਣਾ ਇਹਨੂੰ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੀਬੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ - ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਲਗਦੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਚੋਟ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ! - ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਹੱਸ ਪਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ: 'ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਲਾਇਤ ਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ।' ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੋਸਟੀ (ਪੋਸਟ-ਮਾਡਰਨਿਸਟ) ਇਹਨੂੰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਆਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਧਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਕੋਲ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ 'ਨਾ ਅੱਗ ਹੈ ਨਾ ਲੋਹਾ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।'

ਪੋਸਟੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤ ਲਈ ਮੈਂ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸਮਾਂ ਹੈ; ਇਹ ਅਮੁੱਕ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲੱਭਦੇ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

□